

**“JADIDLARNING MA’RIFIY FAOLIYATI:
G’OYALARI, MAQSADLARI, VAZIFALARI VA TURKISTON
TARAQQIYOTIGA QO‘SHGAN HISSASI”
XALQARO ILMIIY-AMALIY KONFERENSIYA
M A T E R I A L L A R I**

**PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE
“EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE JADIDS:
IDEAS, GOALS, TASKS AND THEIR CONTRIBUTION
TO THE DEVELOPMENT OF TURKESTAN”**

TOSHKENT 2023, 6-7-MART

9 789943 1960732

**“JADIDLARNING MA’RIFIY FAOLIYATI: G’OYALARI,
MAQSADLARI, VAZIFALARI VA TURKISTON
TARAQQIYOTIGA QO’SHGAN HISSASI”**

MAVZUIDAGI XALQARO ILMiy-AMALIY KONFERENSIYA

M A T E R I A L L A R I

***

P R O C E E D I N G S

**OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE "EDUCATIONAL
ACTIVITIES OF JADIDS: IDEAS, GOALS, TASKS AND
CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF TURKESTAN"**

**2023, 6-7-MART
TOSHKENT**

MUNDARIJA / CONTENTS

TAQDIM (Zebiniso Husayn KAMALOVA)	3
Temur Timur KOCAOĞLU	
Jadidchilarning chet ellarga talaba yuborishlari qachon boshlangan?.....	5
Naim KARIMOV	
Turkistonda jadid adabiyotining vujudga kelish manbalari.....	9
Ahmet KANLIDERE	
Turkiston va Volgabo‘yi madrasalarida ta‘lim va islohot.....	15
Dilorom ALIMOVA	
Turkiston jadidlarining diniy-milliy bag‘rikengligi.....	22
Vilayet Muhtar oğlu GULIYEV	
Rusya Imperatorluğu‘ndaki musulman türk genclerin universite eđitimine katiliminda Mirza Kazimbey‘in rolü.....	27
Baxtiyor HASANOV	
Turkiston jadid taraqqiyparvarlarining o‘lkada oliy ta‘limni tashkil etish borasidagi faoliyati	32
Хазретали ТУРСУН МАХАНУЛА	
Германская эпопея Турара Рыскулова.....	40
Hamidulla BOLTABOEV	
Jadidchilikning ma‘naviy ildizlari	44
Sayyid Abdulhakim Sha‘riy JUZJONIY	
Afg‘onistonda jadidlar davlatining buyuk elchisi alloma Hoshim Shoiq afandi hayotidan lavhalar.....	48
Qahramon RAJABOV	
Fayzulla Xo‘jaev va “Yosh buxoroliklar” harakati	54
Yusuf AVCI	
Çeditçi Fitrat‘in dil anlayişi ve dil ekollerindeki yeri.....	60
Ulug‘bek HAMDAM	
Fitrat ijodida ma‘rifat va jaholat	67
Seyfettin ERŞAHİN	
Özbek cedidçiliđinin “Islam tarihi”ne bakişi: Abdurrauf Fitrat örneđi	77
Sulaymon INOYATOV	
Ota-o‘g‘il Burxonovlar Olmoniyada	97
Fatma AÇIK	
“Do‘xtur Muhammadyor” hikoyasi misolida Turkistonda jadidchilarning ta‘lim faoliyatları	104
Saidakbar AGZAMXODJAEV	
Turkiston Muxtoriyati uchun kurashning g‘oyaviy asoslari.....	117
Elçin İBRAHİMOV	
Türk dünyasinda cedidçilik faaliyetleri ve eđitime getirdiđi yenilikler	121
Nurboy JABBOROV	
Fitratning Sharq va G‘arb madaniyatiga doir konseptual qarashlari	128

Аида КУБАТОВА	
Джадидизм и кыргызская интеллигенция в начале XX в.	133
Nodira MUSTAFOEVA	
Turkiston jadidlari va teatr	141
Кеменгер КАЙЫРБЕК РИЗАБЕКУЛЫ	
Ташкентский период казахского просветителя Кошке Кеменгерулы	146
Ra'no SAYFULLAEVA	
Jadid olimlarimizning ona tilimiz rivojidagi mavqeyi.....	151
Жұмағұл САҒЫМБАЙ	
Алаш қалам қайраткерларининг нақл сўзлари Жүсіпбек Аймауытұлының афоризмдері.....	158
Halim SAID	
Jadid matbuotida siyosiy harakatlar maqsadining aks etishi.....	164
Sanobar TO‘LAGANOVA	
Jadid adabiyotida estetik ideal muammosi.....	166
Алима АУАНАСОВА	
Джадиды Туркистана XX века	170
Рамиль АДЫГАМОВ	
Критическая оценка джадидизма в «Талфик ал-ахбар...» Мурада Рамзи: к вопросу переосмысления понятия	175
Nurettin NATUNOĞLU	
Yaş buhâralılar hareketinin devrimci harekete dönüşüm süreci	180
Meder SALIEV	
Kirgiz yazili metinlerinde cedit hareketinin izleri	186
Zaynobiddin ABDURASHIDOV	
Vuxoro jadidlarining xayriya jamiyatlari: maqsad va vazifalar.....	199
Гаухар ТИЛЕУКУЛОВ	
Из истории Казахского института просвещения в Ташкенте	206
Shokir G‘OFFOROV	
Qatag‘onga uchragan tarixchi olim. (Po‘lat Soliev tavalludining 140 yilligi)	210
Жадыра ДЮСЕМБЕКОВА	
Данные газеты «Ақ Жол» о студентах в Германии	214
Baxti Ochilova	
Jadidchilik tendensiyalari.....	218
Сауле ХОДЖИКОВА	
Серали Лапин. просветитель-интеллектуал	228
Еркин БАЙДАРОВ	
Мустафа Шокай и джадидизм: к идее единого Туркестана через просвещение.....	237
Данияр Маратұлы ИХСАН	
Берлинде оқыған қазақ – Ғазымбек Бірімжан (Торғайдан Берлинге дейінгі жол).....	241
Orzigul HAMROEVA	
Fitrat – matnshunos.....	253

Dilrabo AMRIDINOVA	
Philosophical views of Ishaqkhan Ibrat	256
Adiba DAVLATOVA	
Jadid dramaturgiyasida barkamol shaxs va ideal jamiyat talqini.....	262
Parizod BAYKABILOVA	
The role of Jadidism in raising the morale of the nation	267
Baxtiyor ISABEK	
Turkistonliklarning egamanlik mujodalasi doktor Boymirza Hayit talqinida	271
Nodir RAMAZONOV	
Munavvar qori Abdurashidxonov: najot maktab, madrasa va axloq islohidadir!.....	274
Mavluda ERGASHEVA	
Abdurauf Fitrat va Fayzulla Xo‘jaevning huquqiy qarashlari (xotin-qizlarning haq-huquqlari to‘g‘risida)	276
Gulbahar TO‘QIMBETOVA	
Qorqalpoq adabiyotida jadidchilik namoyandalari.....	280
Saidjon HAMROEV	
Mahmudxo‘ja Behbudiy va Munavvar qori Abdurashidxonov qarashlarida ta’lim tizimiga e’tibor va adolatparvarlik g‘oyalari	283
Anvar MAJIDOV	
Ta’lim va maorif tizimini yangilashga intilgan milliy taraqqiyparvarlar	286
Nilufar ABDULLAEVA	
Jadidchilik turkiy xalqlar birligi va hamjihatligi ramzi sifatida	291
Феруза ЮСУПОВА	
Приоритеты социально-духовного идеала джадидов	295
Bahrom IRZAEV	
Turkiston istiqloqlolchilik kurashida jadid taraqqiyparvarlarining o‘rni	298
Farrux TEMIROV	
Sadriddin Ayniyning “Tahsib us-sibyon” asari – jadid maktablari uchun muhim qo‘llanma.....	304
Dilnoza JAMOLOVA	
Buxoro jadidlarining “Tarbiyai atfol” jamiyati va uning Istanbuldagi shahobchasi.....	307
Шухрат МУХАМЕДОВ	
К истории становления «усули джадид» (новометодных) школ в Туркестанском Генерал-губернаторстве	313
Umida SHERMATOVA	
Cho‘lponning adabiy-estetik qarashlarida vatan timsoli	318
Xurshid SAMATOV	
Jadidlar siyosiy tafakkurining kreativ jihatlari	320
Muqaddas TOJIBOEVA	
Mo‘minjon Toshqinning “Toshkent shoirlari” tazkirasida adabiy siymolar	323

Norqobil QULMATOV	
Mustaqillik sharoitida o‘quvchi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Turkiston jadidlari ma‘rifatparvarlik g‘oyalarning o‘rni va roli	328
Mahliyo UMAROVA	
Jadid she‘riyatida G‘arbiy Yevropa adabiyotiga xos belgilar (Bayron va Cho‘lpon ijodi misolida)	330
Iroda XAJIEVA	
Talabalarda jadid ma‘rifatparvarlari ma‘naviy qadriyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari	335
Doniyor BEKCHANOV	
Jadidchilik falsafasini o‘rganishga oid nazariy metodologik yondashuvlar	339
Dilshod SALAEV	
Xorazm jadidlarining xonlikda ta‘lim va adabiyot rivojiga qo‘shgan hissalarini	341
Abdushokir ABDURAXMONOV	
Jadidlar xayoti va faoliyati – vatanparvarlik namunasi	345
Murod ZIKRULLAEV	
“Ulamo” jamiyatining Turkistonda milliy davlatchilik masalasidagi qarashlari	347
Абдулазиз СОБИРОВ	
Завоевание Бухарского и Хивинского ханства большевиками и движение «младобухарцев» и «младохивинцев»	351
Muslimbek ALIJONOV	
G‘oziy Yunus – o‘zbek teatr tanqidchiligining yirik vakili	356
Gulnoza ALIJONOVA	
Jadid taraqqiyparvari Rizouddin ibn Faxriddin ilmiy merosi Turkiya tadqiqotchilari nigohida.....	361
Sevinch YOQUBOVA	
Abdulla Avloniy she‘riyatining poetik ifoda rakurslari	364
Diyorjon ABDULLAEV	
Jadidlar yohud xayriya va homiylikni odat qilgan metsenatlar faoliyati	367
Abduvali YO‘LDASHEV	
Turkiston yoshlarining xorijiy ta‘limi tarixidan (XIX asr oxiri – XX asr boshlari).....	374
Shahnoza NAZAROVA	
“Sadoyi Turkiston” gezatasida e‘lon qilingan lirik namunalar va adabiy bahslar	377
Mashhura DARMONOVA	
Jadidlar faoliyati va qismatiga oid arxiv manbalari	381
Abduxoliq MINGNOROV	
Ta‘lim va xorijga talabalar yuborish masalalarining Turkiston davriy matbuotida yoritilishi	384
Dildora RAXMONOVA	
Tavallo she‘riyatida poetik obraz yangilanishi tadriji	386
Alisher QUDIYAROV, Ansatbay ALIMBETOV	
Qoraqalpog‘istonda jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanish tarixidan ...	391

Serobjon XAMRAQULOV	
Turkiston jadidlarining siyosiy qarashlari (Ashurali Zohiriy, Abdulhamid Cho‘lponlar fikrlari misolida)	394
Dilrabo QOZOQBOEVA	
Jadid adabiyotshunosligida mumtoz janrlar talqini	397
Murodjon MUSTAFOEV	
Jadidlar ilgari surgan g‘oyalar – Turkiy davlatlar hamkorligining asosi sifatida	400
Nilufar NAMAZOVA	
O‘zbekistonda ijtimoiy tuzum o‘zgarishi sharoitida jadid ziyolilarining matbuotdagi faoliyati	402
Manzura JO‘RAEVA	
Qatag‘on davrida jadid ayollari taqdiri	405
Mo‘minjon XO‘JAEV	
Ahmad Zaki Validiy To‘g‘onning “Bugungi turkeli (Turkiston) va yaqin tarixi” asarida jadidlar ijtimoiy-siyosiy dasturlarining yoritilishi	410
Latofat TAJIBAEVA	
Yangi o‘zbek she‘riyatida hajviy obrazlarning estetik vazifasi	413
Aziza AXROROVA	
Maryam Sultonmurodovaning arizasi.....	418
Nasiba BOZOROVA	
Sherali Turdievning “Ular Germaniyada o‘qigan edilar” kitobi haqida	422
Davron FAYZULLAEV, Ubaydulla QUVVATALIEV	
“Sadoyi Turkiston” gazetasida maorif va ma‘rifatparvarlik masalalari	424
Dilnavoz TAG‘OEVA	
Jadidlar dunyoqarashiga ta’sir etgan ijtimoiy-siyosiy omillar.....	428
Jo‘rabek JUMAEV	
Turkiston jadidlarining g‘oyaviy qarashlarida yoshlar tarbiyasi	433
Dostonjon TOJIEV	
Turkiy dunyodagi so‘nggi jadid – Dr. Boymirza Hayitning “Turkiston: Rossiya va Xitoy oralig‘ida” kitobi muhim manba sifatida	437
Rustamjon RAHIMOV	
Jadidlarning savdo-tijorat faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish haqidagi g‘oyalari.....	441
Флора КУЛҮЕВА	
Цели и идеи джадидизма в Средней Азии	446
Mashhura RASHIDOVA	
Jadid marifatparvarlari milliy – ozodlik kurashchilari.....	450
Behzodbek TURSUNOV	
Jadid taraqqiyparvarlari faoliyatida xorijiy tillar targ‘iboti.....	455
Sumbula MAHMUDOVA	
Buyuk ma‘rifatparvarlar merosi – bebaho xazina.....	458
Quldosh PARDAEV	
“Al-isloh” jurnalida ta’lim islohi masalasining yoritilishi.....	463

Abdug‘affor SHARAFIDDINOV	
Turkiston o‘lkasida teatr sanati va maktab-maorif tizimining shakllanishida jadidlarning o‘rni.....	468
Shohrux QOSIMOV	
O‘zbek jadid adabiyotining OAV yoritilishida adabiyotshunos Begali Qosimovning o‘rni.....	472
Shokhrukhbek OLIMOV	
Türkistan ceditçiliğın fikir kaynağı olarak Osmanlı ve Rusya müslümanları basını	475
Sunnatullo MUXIDDINOV	
Samarqandlik jadid alloma Sayid Rizo Alizoda faoliyatidan lavhalar.....	487
Yunus SAFAROV	
Said Rizo Alizodaning Turkiston jadidchiligiga qo‘shgan hissasi.....	491
Iroda XAJIEVA	
Talabalarda jadid ma‘rifatparvarlari ma‘naviy qadriyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari.....	494
Лутфулло АБДУЛКАДИРОВ	
Обновление мусульманского общества в Центральной Азии в плане реформизма и модернизма	498
Nasriddin NAZAROV	
Tarixiy-ma‘naviy qadriyatlar yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash omili sifatida.....	502
Hakimali AZIMOV	
Jadidlarning adolatli jamiyat barpo etishga doir milliy davlatchilik va ma‘rifatparvarlik g‘oyalari.....	505

**“JADIDLARNING MA’RIFIY FAOLIYATI: G’OYALARI,
MAQSADLARI, VAZIFALARI VA TURKISTON
TARAQQIYOTIGA QO’SHGAN HISSASI”**

MAVZUIDAGI XALQARO ILMIIY-AMALIY KONFERENSIYA

M A T E R I A L L A R I

***

P R O C E E D I N G S

**OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE "EDUCATIONAL
ACTIVITIES OF JADIDS: IDEAS, GOALS, TASKS AND
CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF TURKESTAN"**

**Mas’ul muharrir:
t.f.d., prof. B.V.Hasanov**

**Muharrirlar:
Bahrom IRZAYEV
Murod ZIKRULLAYEV
Zebuniso KAMALOVA
Muslim ALIJONOV**

ХК «ASR MATBUOT» босмахонасида чоп этилди.
Босишга рухсат этилди: 28.07. 2023й.
Бичими 60x84 1/8. «Times New Roman» гарнитураси.
Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 64,7. Нашр босма табағи 64,5
Тиражи 100 экз. Буюртма №
Манзил: Ш. Руставели, 1-тор кўчаси, № 8/2-10
Тел: (71) 253-18-17

Abdulqodir Muhitdinov) va respublika hukumati – 11 kishidan tashkil topgan Xalq Nozirlar Sho‘rosi (raisi – Fayzulla Xo‘jaev) tuzildi.

Ushbu o‘rinda ta’kidlash joizki, asosan jadidlardan tashkil topgan Fayzulla Xo‘jaev boshchiligidagi Buxoro Respublikasi hukumati o‘sha paytda dunyodagi eng ma’lumotli kishilar to‘plangan hukumatlardan biri hisoblangan. Nozirlar Buxoro, Istanbul, Berlin, Moskva va boshqa shaharlarda ta’lim olishgan edi. Buning ustiga hukumat a’zolari asosan yoshlardan iborat bo‘lgan. Hukumat boshlig‘i 24 yoshda bo‘lib, nozirlarning o‘rtacha yoshi 29 dan oshmagan. Tarixda bunday yosh hukumat uchramaydi. Shunday qilib, Buxoro jadidlari o‘zlarining islohotchilik g‘oyalarini yangi hukumatdagi faoliyatlari davomida amalga oshirishga harakat qildilar.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati bo‘lgan. Uning zimmasiga qisqa muddat ichida o‘rta asrchilik an‘analari meros bo‘lib qolgan amirlik Buxorosini demokratik davlatga aylantirishdek tarixiy vazifani bajarish tushdi. Bu ishlarni amalga oshirishda Buxoro hukumatining rahbari Fayzulla Xo‘jaev katta rol o‘ynadi.

Xullas, taniqli davlat va jamoat arbobi Fayzulla Xo‘jaevning hayotida 1920–1924 yillarni o‘z ichiga olgan «Buxoro davri» alohida ajralib turadi. Bu paytda u bir vaqtning o‘zida Buxoro Xalq Jumhuriyati Nozirlar Sho‘rosining raisi (1920–1924), BXSR Tashqi ishlar noziri (1920–1922), Harbiy ishlar noziri (1921–1924), Ichki ishlar noziri (1922), BXSR Mehnat va Mudofaa Kengashi raisi (1922–1924) kabi mas’ul lavozimlarda faoliyat ko‘rsatgan edi¹. Shuningdek, Fayzulla Xo‘jaev Sharqiy Buxoro inqilobiy harbiy kengashi raisi (1922–1924), SSSR Harbiy-Dengiz ishlari xalq komissarligining O‘zbekiston SSR bo‘yicha rasmiy vakili (1925 yildan) ham hisoblangan.

Fayzulla Xo‘jaevning Yosh buxoroliklar firqasi hamda Buxorodagi jadidchilik harakatidagi rahbarlik faoliyati O‘zbekiston Respublikasida bugungi kunda yoshlar uchun bir o‘rnak bo‘lishi, uning o‘zbek xalqi hamda ona Vatan taraqqiyoti yo‘lidagi beminnat xizmati ayni paytdagi siyosiy yo‘lboshchilar uchun namuna bo‘lmog‘i lozim.

ÇEDİTÇİ FITRAT’IN DİL ANLAYIŞI VE DİL EKOLLERİNDEKİ YERİ

Yusuŕ AVCI,

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi

Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Başkanı, profesör

Türk Dünyası Değerlerini Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Giriş. Türkistan’da ilk Usuli Çedit mektepleri 1890’da Fergana vadisinde ve 1893’te Semerkant’ta açilir (Hayit 1981: 45-55). Semerkant ve Buhara’da bu gibi okullarin açilmasında İsmâil Gaspirali’nin etkisi vardır. Gaspirali 1893’te Semerkant ve Buhara’yi gördüğü bu seyahati: “... *Asya’yi Vusta’dan ses çikmiyor, hareket işitilmiyordu. 1893’te Orta Asya’ya gittim. Orada*

¹ Qarang: O‘zbekiston milliy arxivi, 86-fond, 1-ro‘yxat, 1934-ish, 9-varaq.

Farsçanın Fazla rağbette olduğunu, Türkçe'ye o kadar önem verilmediğini gördüm. Bunun üzerine Semerkant'ta Abdülgani Bay'ın evinde geçici bir Usuli Çedit okulu açtım."(Taymas 1964:119-125) şeklinde açıklar. Görüldüğü gibi burada ilk gördüğü noksanlık Türkçe üzerinedir. Konunun diğer bütün parçaları dil etrafında gelişir ve şekillenir

Çeditçiler gerilik ve gafletten kurtulmak için her şeyden önce ve kolay okuma yazma gayesi güderler. Okullarında İslam esaslarıyla beraber coğrafya, kimya, fizik, matematik ve Türk dili derslerini verirler. Okullarındaki öğrenim dili yörenin yazı dili olan Türkçedir.

Çeditçiliğin fikir ve mücadele bayraktarlığını yapan Behbudi'nin en büyük takipçisi, fikirdaşı ve öğrencisi Fitrat olur. Fitrat eserlerinde Müslümanlara gelişmeyi göstermek için her türlü yöntemden faydalanır. Kur'andan alıntı yaptığı ayetlerle toplumu bilime yöneltmeye çalışır. *"Biz Müslümanlar Kur'an ayetlerinde işaret edildiği gibi dünya nimetlerini ayaklarımız altına alışımızdan haberimiz olur, bilimden anlardık."* şeklinde düşüncelerini ayetlerle destekleyerek bilimin ve bağımsızlığın yıllarca doğru dürüst okutulmadığı için anlaşılmayan bir Kur'an emri olduğunu vurgular (Aliyev 1992).

Beyhbudi, Kadiri, Çolpan ve diğer taraftarlar gibi Fitrat'ın da bütün hayatı ve eserleri, özgürlük, demokrasi ve erklik için verilen mücadeleyi yansıtır. Bu mümtaz şahsiyetler sonuçta yaptıkları mücadelenin bedelini canlarıyla öderler.

Fitrat, devlet adamlığının yanında bilim, eğitim ve sanatla da yakından ilgilenmiştir. Sovyetler Birliği'nin profesör unvanı verdiği ilk Özbek âlimidir (Avcı, 2010).

Fitrat, milletine hizmet etmek için Ali Şir Nevâî'nin hayatını ve mücadelesini örnek almıştır. Nevâî'nin eser verdiği her konuda eser vermiş, onun mücadele ettiği ilmi ve siyasî her basamakta hizmet etmiştir. Bu yönüyle Fitrat'a "Asrimizin Ali Şir Nevai"si diyebiliriz.

Onun amacı Türkleri, doğduğu topraklarda bağımsız yaşayan, kültürel değerlerini koruyan, hayat standardi yükselmiş ve bilimden yararlanabilen insanlar olarak görmektir. Fitrat'ın bu idealini değişik türlerde verdiği eserlerinde ve yaşantısında görmek mümkündür. Amaçlarını gerçekleştirmek için tiyatro oyunları, şiir, hikâye ve dil bilgisi kitapları yazmıştır. Halk hekimliği ile de meşgul olan Fitrat'ın müzik, folklor ve kültürel konularda bilimsel araştırmalar yapmıştır. Fitrat, programcılığı ve fikriyatıyla Gökalp'e; bilim yönüyle Fuat Köprülü'ye benzer. Edebî bakımdan ise şairliği M. E. Yurdakul ve M. A. Ersoy arası bir çizgidedir. Ayrıca akademik çalışmalarını Fitrat'ın tiyatro eserleri üzerine yapan İ. Ganiev, Tiyatro anlayışını Şekspir'e (Ganiev 1992) benzetir.

Fitrat'ın Türk dili ile ilgili eserlerinde bir ideali olmaması, bir derinlik ve teoriden yoksun olması düşünülemez. O eserlerinde Özbek Türkçesine Sovyet ideolojisinin penceresinden bakmaz. Türk diline bakış açisi, Kaşgarlı Mahmud'un tasniflerine dayanır. Sarf isimli eseri bu yönüyle alanında bir ilktir. Fitrat bu eserinde Özbek Türkçesi yerine çoğu kere "Türkçe" terimini tercih eder. Türk dilinin tarihi süreç içindeki genel durumunu değerlendirerek "Türk dilinin bahtsız" (Fitrat, 1924) olduğunu ilk defa Fitrat söyler (Baltabayev, 1990).

Türk dilinin özelliklerini doğru tespit eden Batılı araştırmacılar da vardır. Max Müller'in dilin oluşumundaki düşünce yapılarına işaret ettiği görüşlerini Ahmet Cevat Emre alıntı yaparak şöyle verir: "Türk gramerini okumak bu dili konuşmak ve yazmak öğrenmeye en küçük bir arzu olmadığı halde bile gerçekçi bir zevktir. Bu dilin gramer kalıplarının gelişmesinde görülen hünarlı doğuş bütün isim ve fiil türetme sistemindeki kurallılık dilin sadeliği ve ışıkgeçerliği

insan anlayışının dil kuruluşunda kendini gösteren mucizeli kudretinden haberi olmayanlara çarpmaması mümkün değil... Türkçenin yapısında tamamen ari duru bir dil yapısı görüyoruz; bu öyle bir gramerdir ki onda düşüncenin iç oluşlarını seyredabiliyoruz; bir billur kovan içinde bal peteklerinin oluşunu seyredemediğimiz gibi” (Cevat, 1933:6-7). Türkçenin yüce bir ilim akademisinin müzakerelerinden çıkmış olduğu düşünülebilir. “Fakat kendi başına kalmış insan anlayışının Türkistan stepleri ortasında ancak yaradılışındaki içkil kanunların kılavuzluğu altında yarattığını hiçbir bilginler cemiyeti yapamazdı”^{*)}

Çeditçiler terim ve imla çalışmalarını birlikte yürütür. Bu çalışmalarını birbirinden ayrı değerlendirmek oldukça zordur. Fitrat’tan öğrendiğimiz kadariyle “Kokanlı (Hokand) Aşura Ali Zahiri” imla konusunda hazırladığı bir kitapla Özbek Türkçesiyle ilgili ilk adımı atar. Ondan sonra Taşkent’te açılan “Çağatay Gürüngü” dil ve imla meseleleriyle derinden ilgilenir (Fitrat, 1927a:4). Bu konuda Fitrat ve çağdaşlarından önceki çalışmalar tam olarak bilinmiyor. Ancak Sarf’ın 5. baskısında yer alan bilgilerden o devirde “İmla-Istilah Komisyonu” adıyla bir komisyon oluşturulduğunu öğreniyoruz. Bu komisyon, öncelikle Latin alfabesi için kabul edilen esasları uygulamaya başlar. İmlayı düzeltme girişiminde bulunur. Bu çalışmaların yanında bazı terimleri de değiştirerek yerlerine yeni terimler kabul eder.

“Komisyon tarafından kabul edilen terimler kesin olup bütün okul kitaplarında da bu terimler kullanılacaktır.” (Fitrat, 1927a:2) şeklinde bağlayıcı bir karar alınmasına rağmen kesinlikle ısrar edilmez, kullananın tercihine bırakılır. Bazı kavramlar için her iki terimin de kullanılması kararına varılır. Bu kararda bunlardan birinin zamanla kaybolacağı düşüncesi etkili olur.

Bu türden çalışmalarla birlikte, yabancı kültürlerin olumsuz etkilerinde kalan, şehir konuşma dillerinden uzakta, kırsal alanlarda yaşayanların konuşma dillerinde varlığını sürdüren kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumunun yazıda kullanılması kararı alınır (Fitrat, 1927:3).

Çağatay yazı dilinin tarihî gelişimi Divanü Lûgat-it Türk’ten örnekler verilerek açıklanır. Çağatayca’nın Orta Asya’da yaşayan Türklerin farklı şivelerinin hepsinin üstünde, edebi, resmî boylar arası bir dil olduğu, Çağatay şairlerinin bu edebî şiveye sadece “Türkçe” adını verdikleri belirtilir.

Fitrat, kelime türetme yolları hakkında bilgi verilirken Özbek Türkçesinin günümüzdeki yeri için “Dil midir?” “Şive midir?” tartışmasına gerek kalmayacak kadar açık olarak düşünce ifade edilir. “Türkçede kelime türetme yolu başka dillere bakıldığında geniştir. Bizim şivede ise bu yol başka Türkçe şivelere göre daha geniştir. Biz kelime türetme yolunun bu kadar genişliğini göz önünde tutarak gelecekte bu şivenin ilmî, edebî, en geniş, en zengin bir Türk şivesi olacağına inanıyoruz”, demektedir.

Türkçenin temel kurallarından olan ünlü uyumlarına Özbekistan’da ilk defa bir dil bilgisi kitabında ele alınarak “Yoğanlık İniçkelik” (s. 11-12) başlığı altında yer verilir. 1926-1930 arasında bir çok baskı yapan Sarf ve Nahiv’in ana dili öğretimi, yöntem ve yaklaşım gibi birçok yönden bir ilk olduğunu görüyoruz.

Problem Durumu. Türk dilinin günümüzde öne çıkan Yapısalcı Akımla Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi akımları arasındaki yeri nedir? Sunumumuzda bu soruya cevap aranacaktır.

Türk düşünce sisteminin bu söz konusu teorilerle bağlantısı da yeteri kadar kurulamamıştır. Bu sorunların yanında Türkçenin incelenmesi ve öğretilmesiyle ilgili olarak

---

*Max Müller, La science du langage, s.369-370

kendine özgü bir ekolü, bir yöntemi de geliştirememiştir. Türkçe tamamen farklı dil ailelerine ve farklı özelliklere sahip olan batı dillerinin ekolleriyle açıklanmaya çalışılmaktadır. Örneğin Yapısalcı Ekole (Saussure, 1949) ve Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımı (Chomsky, 1964) göre inceleme ve araştırmalar yapılmaktadır. Anlaşıldığı gibi bu ekoller çerçevesindeki açıklamalar Türk dili için yetersiz kalmaktadır.

Yöntem. Türkçeyi ana dili olarak öğretme konusunda araştırmacıların hem fikir olduğu bir yöntem yoktur. Fitrat'ın Sarf ve Nahiv adlı eserleri Yapısalcı Akımın uzağındadır. Dönüşümlü Üretken Akımla ilgisini incelemek için materyaller üzerinden tarama yöntemiyle içerik karşılaştırması yapılacaktır. Fitrat'ın Sarf ve Nahiv'indeki yöntemden Türkolojide hemen hemen hiç yararlanılmaz. Ancak tümevarım ve tümden gelim yöntemlerinin savunucuları oldukça fazladır.

Bulgular. Türkçede bütün kelimeler fiillerden türemiştir. Fitrat bu tespitini Türkçede kelimelerin çoğu fiilden türedi daha azı da isimden türedi” diyerek ifade eder. Sarf'te kelime türleri cümledeki görev ve anlamlarına göre ayrı ayrı örneklerle açıklanır. Kelime türlerinin yapılarını, cümlede kullanılışlarını Türk düşünce sistemine uygun olarak önce derin yapıda ele alarak değerlendirir.

Yapı bakımından kelimenin türünü belirlemede, kelimeyi türetme ekinin kelimeye kattığı anlama göre guruplandırmakla kelimeleri inceleme yöntemini belirlemiş olur. Başka bir ifadeyle kökle gövde arasındaki ilişki eklerin yapı özelliklerinin ötesinde, ekleri kelimeye kattıkları anlam yönüyle açıklar ve türemiş kelimeleri buna göre guruplandırır.

Bu şekilde anlama göre kelime ve türlerini açıklamak için zihinde oluşan düşünceden hareket eder. “Biz anlarız, düşünürüz, Zihnimize bir düşünce doğar. Bu düşüncemizi başkalarının da zihinlerine geçirmek, onlara düşüncemizi bildirmek isteyince konuşma yoluna gideriz” (s. 14) Sarf'te yer alan bu ifadelerden dil biliminin 1950'lerde Çomski ile yeniden ifade edildiğini yani Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının başlangıcını görüyoruz. Bilindiği gibi bu akıma göre dil derin yapı, yüzeysel yapı olarak iki temel esasa dayanır. Çomski'ye göre fikirleri, düşünceleri aktaran kavramlar, kurallı olarak önce zihinde oluşur, şekillenir ki buna derin yapı adı verilir. Derin yapıdaki bu oluşumun sözlere, cümlelere dökülerek oluşturulan iletişime dönüşmüş yönü ortaya çıkar ki bu da yüzeysel yapı olarak adlandırılır. Sarf in tamamen bu yaklaşımla ortaya çıkmış bir dil bilgisi kitabı olduğunu söyleyebiliriz.

“Zihinlerimizde doğan düşünceyi birbirimize bildirmek için en büyük kuralımız cümledir”, demek suretiyle de cümlelerin derin yapının bir sonucu olarak yüzeysel yapıya yansıdığını bir anlamda ifade etmiş olur. Günümüze kadar bilimsel bir yaklaşımla incelenmeyen hatta siyasî sebeplerle Rus ve Avrupalı (A. M. Gabain hariç) Türkologlarca adından bile bahsedilmeyen (Kocaoğlu, 1982) Sarf ve Nahiv'i, Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının 1920'lerdeki ilk örnekleri saymak gerekir.

Fitrat uyguladığı bu yöntemle aslında yeni bir akım kurduğunun farkında değildi. Amacı sadece Türk dilini kendi kurallarıyla en iyi bir şekilde öğretmektir. Fitrat'ın bu çalışmaları (Sarf ve Nahiv) Fitrat şehit edildikten sonra 1950'li yıllarda bir şekilde Amerika'ya ulaşır. 1956'da Çomski yeni bir teoriyle ortaya çıkar. Ancak bu teori adeta Fitrat'ın Sarf ve Nahiv'de uyguladığı yaklaşım ve dildeki derin yapı, yüzeysel yapı özelliklerini anlatmaktadır. Zihinsel süreçleri derin yapı kavramıyla ortaya koyar. Derin yapı ile dilin düşünce boyutunu öne çıkartmayı amaçlar. Çünkü derin yapı zihne, düşüncelere dayanmaktadır (Avci, 2010).

Dünya görüşüne göre Sovyet ideolojisine mensup olan Çomski'nin bu eserlere kolay ulaşması bir tesadüf olabilir mi?

Sarf'te yer alan bu ifadelerden 1950'lerde Çomski (Chomsky)'nin keşfettiği Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının başlangıcı olarak görüyoruz. Bilindiği gibi bu akıma göre dil derin yapı, yüzey yapı olarak iki temel esasa dayanır. Nahiv'in tamamen bu yaklaşımla ortaya çıkmış bir dil bilgisi kitabı olduğunu ve Çomski'nin kurduğu Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının düşünce ve ilkeler olarak buna benzediğini görüyoruz.

Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımı zihin ve dil ilişkisine odaklanır. Çomski, dili bir yerde insanın kaderi olarak görür. Çomski, Fitrat'ın Nahiv eserinde bahsettiği gibi zihnin önemine değinir ve cümlelerin temelini zihin ve düşünceler olarak inceler. Dilde bir sözdizimsel ögenin iki yönü olduğunu ifade eder. Bunlardan ilkinin anlamsal yorumu içeren 'derin yapı' ikincisini ise sesbilimsel yorumu içeren 'yüzey yapı' olarak adlandırır.

Daha sonra Çomski, kuramını 1955 sonrasındaki yayınlarıyla değiştirir. Kuramın gelen eleştiriler doğrultusunda yaklaşık on yılda bir adını değiştirdiği görülür. Bu değişim aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 1. Üretimsel Dil Bilimi Kuramının Tarihi Değişimi

Tarih	Akim
1957	Üretken Dönüşümlü Dil Bilgisi
1965	Standart Kuram
1970	Genişletilmiş Standart Kuram
1981	Yöneltme ve Bağlama Kuramı
1990	Yetinmecî Program

Çomski, kuramının ilk biçimini 1957'de sunduktan sonra gelen eleştirileri de dikkate almış, bazı düzeltmeler ve değişiklikler yapmıştır. İlk bakışta aynı kuramın devamı gibi gözükse de bazı konularda keskin dönüşler sergilemiş, ilk yayınlarındaki bazı kabullerini sorgulamış veya terk etmiştir.

Çomski, kuramının ileri aşamalarında (1980 sonrası) derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını değiştirmiş, değiştirdiği görüşlerini 'd-yapı ve y-yapı' gibi farklı terimler önererek yansıtmıştır. Ancak Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının son basamağı olan Yetinmecî Program'da bu ikili ayrıma yer verilmemiştir. Görüldüğü gibi Çomski eksiklerini sürekli tamamlama çabasında olduğu için bu ekolün düşünce olarak tamamlanmadığını söyleyebiliriz.

Bu yaklaşımla Fitrat'ın, Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının temelini oluşturan "dönüşümler bölümü", "anlamlandırma bölümü" ve "sesletim bölümü"ne uyacak şekilde kelimeleri ele almış olduğu görülür.

İşte Fitrat'ın bu değerli çalışmalarıyla, "Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımı"na uygun ilk örneklerin Türk Dil Bilgisi alanında yazıldığını söyleyebiliriz.

Fitrat'ın cümleyi bu şekilde öğretme girişimi Çomski'de derin yapı ve yüzeysel yapı ayrımının bir uygulanış şeklidir. Chomsky derin yapıyı ayrı bir yerde tutar, bulunan her şeyin zihin ile aydınlatılabileceğini söylemeye çalışır. "Chomsky'nin kuramını hazırlayan felsefî arka plan "zihinci" geleneğe dayanır. Bu gelenek "var olan her şeyin zihinsel terimlerle açıklanabileceğini öne süren görüş" (Cevizci 2012: 466) olarak tanımlanır" (Müldür, 2016). Anlam boyutunun zihinde, yüzey yapıdan önce yer aldığından bahseder. "Derin yapı anlam

yorumlamasını ilgilendiren bütün bilgileri; yüzey yapı ise sesçil yorumlamayı ilgilendiren bütün bilgileri kapsar.” (Chomsky, Dil ve Zihin, Çev: Kocaman 186).

Buna bağlı olarak derin yapının yüzey yapıdaki yansımaları gösterirken özne ve yüklemi baş unsurlar olarak verir. Cümlelerin genişlemesini zihni yapıda esas unsurların etrafında genişletir. Bu yaklaşım şekli ise “dönüşümlü üretim dil bilimi” akımının temelidir.

Fitrat “Cümleden anlaşılacak ‘düşünce’ mantıkçılarca söylendiğinde ‘hüküm’ veya ‘tasdik’dir. Düşünce veya hüküm zihni bir cümledir. Onun da bölümleri vardır. Onun birinci bölümüne eski mantıkçılarımız ‘mevzu’; ikinci bölümüne ‘mahmul’ derdiler. Bunun birinci bölümü olan ‘mevzu’; cümlelerin öznesini, ‘mahmul’ ise yüklem bölümünü çok doğru karşılar. Lâkin tam doğru karşılamaz. Cümle ‘kim-ne’ de her zaman zihni cümlemizin (yani fikrimizin, düşüncemizin oylarımızın) mevzuu olur; fakat her zaman dilde cümlelerin ‘özne’si olmaz.” demektedir. “Çünkü cümle kimin neyin yönünde söylenirse o “kim-ne” düşüncesinin (mantıklı söyleyince) söyleyince hükmün konusu olur. Fakat her zaman söze dönüşmüş cümlelerin öznesi olmaz.” derken bu durum için derin yapı kavramını kullanmaz; ancak bu özelliği zihinsel kavramlar ile açıklar.

Zihnimizde düşündüğümüz şeyleri tam olarak yüzey yapıya yansıtmayız. Ancak bu durum Türk diline özel bir durumdur. Chomsky Fitrat’ın Nahiv eserinde bahsettiği gibi zihnin önemine değinmiş ve cümlelerin temelini zihin, düşünceler olarak görür. Fitrat düşüncelerimizde, zihnimizde oluşturduğumuz yapılarda yer alan özneyi her zaman yüzey yapıda yer veremeyeceğimizi söyler. Chomsky’de benzer bir şekilde derin yapıda oluşan yapıların her zaman yüzey yapıya yansımayaacağından bahseder.

Hint-Avrupa dil ailesinde bu durum söz konusu değildir. Bu sebeple Fitrat’ın zihin olarak anlatmaya çalıştığı bu kuramı Çomski “derin yapı - yüzey yapı” olarak adlandırır. Ama bu kuramın genetik kökeni Türk diline ait olduğu için bu kuramı bir türlü oturtamamaya sürekli değiştirdiği görülür.

Çomski’den önce kuramın ismine doğal olarak kaynaklarda yer verilmez. Ancak bu akımın Fitrat’ın Sarf ve Nahiv adlı eserlerinde uygulandığını görüyoruz.

Fitrat Nahiv’de ‘okuyuculara’ bölümü ile kitabına başlar. Daha sonra cümleye geçer. “Bir fikri bir kişiye bildirmek için kelimeleri toplayarak birbirine bağlayıp söyleriz. Bu söylediğimiz cümle olur.” diyerek cümleyi tanımlar.

Fitrat’ın dil bilgisi konularını incelemeye cümleden başlaması, temel unsur ve tamamlayıcı unsurlar olarak ikiye ayırıp bir sınıflandırma yapması anlam merkezli bir yaklaşımla düşündüğünü gösterir.

Fitrat, baş unsur yani temel unsur olarak özne ve yüklemi vermekle derin yapının esas olan düşünceyi yani cümlelerin zihni yönünü esas almış olur. Bu asıl unsur zihni yapıda yardımcı unsurlarla desteklenir.

Fitrat bu durumun Nahiv’de ‘Cümle kim, ne yönünde söylenirse o özne olur.’ şeklindeki düşünceye (yani zihni cümlelere) göre doğru olsa da söze dönüşmüş cümlelere göre yanlış olduğunu söyler. Yüklem olmadığı cümlelerde söz kesildi, cümle bitti gibi düşüncelere girilmediğinden cümlelerin sonunun beklendiğini söyler. Giriş paragrafında tamamlayıcı unsurlara yer verirken sadece yüklem ve öznenin meydana gelen cümlede düşüncesinin yarım kalacağını ifade eder.

“Fitrat, Nahiv’de ‘Okuyuculara’ bölümü ile başlar daha sonra cümleye geçer. *‘Bir fikri bir kişiye bildirmek için kelimeleri toplayarak birbirine bağlayıp söyleriz. Bu söylediğimiz cümle*

olur.’ diyerek cümlenin tanımını yapar. Düşünce paylaşımının ilk aracı cümledir. Çünkü derin yapıda ilk olarak yargı bulunur. Yargı, cümlenin temel unsurunu oluşturur. Türk dilinde tamamlayıcı unsurlar belli bir düzen içinde değildir. Yüzey yapıya çıktıkları zaman tamamlayıcı unsurlar temel unsurlara göre belli bir düzen içine girerler. Yargı anlamı temsil eden, üzerinde taşıyan unsur özelliğindedir. Yargıdan sonra istenirse tamamlayıcı unsurlara yer verilir. Derin yapıda işlem sırası bu şekildedir. Fakat yüzey yapıya yansıdığı zaman ilk önce tamamlayıcı unsurlar yer alır daha sonra yargıya yer verilir. Derin yapıda ilk olarak yargı düşünüldüğünden Fitrat derin yapının yüzey yapıya yansımalarını tümünden gelim yöntemi ile gösterir. İlk önce temel unsurlardan başlar. Daha sonra tamamlayıcı unsurlara geçer. Bu özellikler dönüşümlü üretim dil bilimi akımının temelini oluşturur.”

Zihnin bölümlerini ikiye ayırıp birinci bölümü cümlenin öznesi, ikinci bölümü yüklemi olarak ifade eder. Fitrat’ın bu cümlelerinde derin yapı ve yüzey yapının ifade edilmesinin izleri görülür. Fakat bir noktaya da dikkat çekip zihinde yani düşüncede her zaman öznenin yer aldığını söyler. Ancak her zaman dilde cümlenin öznesi olmaz diye belirtir. Bazen düşüncenin bölümleri ile cümlenin bölümleri birbirine uygun gelmeyip; düşünceye konu olan şeylerin cümlede özne olmayacağını söyler. Çünkü yargıyı meydana getiren düşünceler özne etrafında biçimlenir. Zihinsel süreçte oluşan yapılar özne temel alınarak oluşturulur. Fakat derin yapıda oluşan yapılar yüzey yapıya yansıdığı zaman her zaman özne olmamaktadır. Fitrat ise bu durumu derin yapı kavramını kullanmaz ancak bu kavramı zihinsel kavramlar ile açıklar.”

Bu yaklaşımla Fitrat’ın, Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının temelini oluşturan “Dönüşümler bölümü”, “anlamlama bölümü”, ve “sesletim bölümü”ne (Demircan 1979) uyacak şekilde kelime ve ekleri de ele almış olduğu görülür. Ekleri ayrıca şekil ifade eden, fiilden fiil, fiilden isim, isimden fiil, isimden isim yapan ekler olarak incelemeyiz. Anlamlama göre alet adı yapanlar: açgıç, sürgüç; iş yapanlar: yazmak, yazış, bilim, saylav, yangın v.b.

Sarf’te kök ve eklerle ilgili bölüm “Sözlerin Tüblüğü, Yasamalığı” (s. 16-17) başlığıyla verilir. Türkçede kelimelerin çoğunun fiilden türediği daha azının da isimden türediği belirtilir. Bu bölümden sonra kelime türleri cümledeki görev ve anlamlarına göre ayrı ayrı örneklerle açıklanır. Kelime türlerinin yapıları, cümlede kullanılışları yine Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının bakış açısıyla ele alınarak açıklanır. Yapı bakımından kelimenin türünü belirlemede, kelimeyi türetme ekinin kelimeye kattığı anlama göre guruplandırılmış olması kelimeleri inceleme yöntemini belirlemiş olur. Başka bir ifadeyle kökle gövde arasındaki ilişki eklerin yapısal özelliklerinin ötesinde, kelimeye kattıkları anlam yönüyle açıklanır ve türemiş kelimeler buna göre guruplandırılır. Bu guruplandırma şekliyle Fitrat yeni bir inceleme yöntemini belirlemiş olur.

Sonuç

Türk dilinin genetik köklerinde derin ve yüzey yapı sistemi vardır. Çomski’nin adını koyduğu Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımının fikir kaynağının Türk diline ait olduğunu görüyoruz. Bu sebeple Çomski, Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu olan İngilizceyi esas aldığı için sistemini bir türlü oturtamaz. Bu sebeple kuramı ortaya koyduğu andan itibaren birçok değişiklik yapar. Hatta bazı düşüncelerini sonradan sorgulayarak bizzat kendisinin terk ettiğini görüyoruz. Bunun başlıca sebepleri;

1. Çomski’nin bu kuramın temel düşüncesini Firat’ın eserlerinden (yani Türk dilinden) almış olmasıdır.

2. Bu kuramı Batı dillerine uyarlamada sistemden kaynaklanan sıkıntı çekmesidir. Çomski'nin Dönüşümlü Üretken Dil Bilimi Akımı olarak adlandırdığı ekolün günümüz Türkiye Türkçesine çevrildiğinde yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı pek anlaşılmadığını görüyoruz.

Fitrat'ın Sarf ve Nahiv eserleri gerçek anlamda "Dönüşümlü Üretken Dil Bilim Akımının" ilk örnekleridir. Bu sebeple "Dönüşümlü Üretken Dil Bilim Akımı"nın fikir öncüsünün Fitrat olduğunu söyleyebiliriz.

Türkçenin Ana dili mantığına uygun öğretilmesi yönünde atılmış ilk adım saymak gerekir. Günümüzde ana dili mantığıyla ele alınmış olan Sarf' in bu türden dil bilgisi alanındaki çalışmalara örnek alındığı ölçüde Türkçenin eğitim ve öğretimindeki başarımızı artıracasına inanıyoruz.

Kaynakça

- Aliyev, A. (1992) *Senin Nurlu Közinde Beht Okudım*, Özbekistan Avazı, Taşkent.
- Avcı, Y. (2010). *Fitrat'ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (22), 7-22.
- Avcı, Y. (2012). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dil-düşünce analizi teorisi*. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 1-15.
- Avcı, Y., Çalık, F. (2020). *Chomsky'den önce dönüşümlü üretim dil bilimi akımı: Nahiv*. *International Journal of Language and Education Research*, 2 (2), 1-17.
- Baltabayev, H. (1990) *Ustadlar Sabagi (Fitrat, Tilimiz)*, Yaşlık, s.5, Taşkent, s.65.
- Baymirza, H. (1981) *Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu*, Milli Eğitim ve Kültür, s.4. Ankara.
- Cevzici, A. (2012) *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları. İstanbul.
- Chomsky, N. (2001) *Dil ve Zihin (Çev. Ahmet Kocaman)*. Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Emre, A. C. (1933) *Türkçede Kelime Teşkili*, Ankara.
- Fitrat, A.R. (1927a) *Sarf*, 5. Baskı, Taşkent.
- Fitrat, A.R. (1927) *Nahiv*, 3. Baskı, Taşkent.
- Ganiev, İ. (1994) *Fitrat'ın Tragedia Yararış Mahareti*, Gafur Gulam, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent.
- Kocaoğlu, T. (1982) *Türkistanlı Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri TDAY-Belleten*. Ankara.
- Müldür, F. (2016) *Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı*. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (27), 59- 74.
- Taymas A., B. (1964) *Türk dünyasında Usulü Cedit Hareketi*, Türk Kültürü, Nisan. Ankara.

FITRAT IJODIDA MA'RIFAT VA JAHOLAT

Ulug'bek HAMDAMOV,
filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)

Abdurauf Fitrat XX asr o'zbek adabiyoti, fani, madaniyati va jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi bo'lib, qomusiy bilimga ega, o'z faoliyati bilan millat tafakkurida azim evrilishlar yasay olgan mumtoz siymo. Shuningdek, u yangi o'zbek adabiyoti asoschilaridan biri,